

PIET LEUPEN

M I D D E L E E U W S
K O N I N G S C H A P

Op zoek naar de wortels
van de West-Europese monarchie

WALBURGERS

Deze uitgave is mede tot stand gekomen dankzij financiële steun van de M.A.O.C. Gravin van Bylandt Stichting en het Boekenfonds Elisabeth Grent/F.J.A.M. van der Helm.

BOEKENFONDS

Omslag voorzijde: Paus Stefanus II kroont Pippijn de Korte [detail uit Parijs, Bibliothèque Sainte-Geneviève, ms. 782, fol. 107]; achterzijde: Koning Willem-Alexander met koningsmantel, april 2013 [©RVD, fotograaf Koos Breukel].

Omslagontwerp: Mijke Wondergem

Ontwerp binnenwerk: Marco Bolsenbroek

© 2023 P. Leupen, p/a Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

© 2023 Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

ISBN 978 94 6456 029 9

e-ISBN 978 94 6456 030 5

NUR 698

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veelevoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbenden van de afbeeldingen te achterhalen. Rechthebbenden die in dit verband niet zijn benaderd wordt verzocht zich met de uitgever in verbinding te stellen.

‘Onze koning is een koning bij de gratie Gods, doch in geen anderen zin dan waarin ook ’s konings kleedermaker aan de goddelijke genade het aanzijn dankt.’

[Een Geabonneerde van het Bijblad (Conrad Busken Huet),
‘De Tweede Kamer en de staatsbegroting voor 1865’, *De Gids* 29 (1865), p. 63.]

Proloog

In december 1993 moest ik in Leusden een lezing verzorgen voor een groep dames over koningen in de Middeleeuwen. Onder mijn gehoor bevond zich prinses Juliana, toen inmiddels 84, maar nog helder van geest. Zij vuurde midden in mijn betoog de volgende vraag op mij af: ‘Professor, die middeleeuwse koningen, dat zijn toch eigenlijk allemaal dictators?’ Ik wist aanvankelijk niet goed wat te antwoorden; de vraag overviel me. Bovendien realiseerde ik me direct dat degene die deze vraag stelde zelf bijna 32 jaar ‘koning’ was geweest. Zag zij zichzelf nog in de lijn van die middeleeuwse heersers? Aan de ene kant kon ik me dat niet goed voorstellen. Aan de andere kant was ook zij, evenals haar voorgangers, tijdens haar regeerperiode formeel nog steeds ‘koning bij de gratie Gods’, hoe archaïsch deze formule in onze tijd ook klinkt.¹ Juliana stond bekend om haar talent om mensen op het verkeerde been te zetten. De dames in Leusden grinnikten beschaafd en wachtten in spanning af hoe de spreker zich hieruit zou redden. Helaas weet ik niet meer precies wat ik te berde bracht, maar het had ongetwijfeld te maken met het anachronistische gebruik van de term ‘dictator’ voor die middeleeuwse koningen. De prinses was tevredengesteld en ik kon mijn betoog voortzetten.

De koppeling van dictators aan koningen is overigens niet zo vreemd: nog dikwijls wordt geloofd dat de middeleeuwse vorsten inderdaad over een onbegrensde macht beschikten. Ze konden die naar goeddunken toepassen. In dit boek wil ik aantonen hoe onjuist dat is. Ook al waren er, afgezien van enkele landen, zoals Engeland en Aragon, in de Middeleeuwen geen institutionele kaders die de vorstelijke macht inperkten, grenzen waren er wel. Allereerst was er de christelijke moraal. In de directe omgeving van de koning was er de opgeheven vinger van zijn raadslieden, meestal academisch gevormde geestelijken. Als velen van hen op dezelfde lijn zaten, kon de vorst hun advies negeren, maar er was wel een probleem gecreëerd. Waren

er weinig tot geen bezwaren te horen dan werd zijn speelruimte uiter-aard groter.

De familieleden van de vorst, soms zijn broers, vaker zijn moeder, oefenden eveneens invloed op hem uit. Aan het hof vertoefde ook een wisselend aantal hoge edelen, dat scherp hun eigen belangen in het oog hield en vorstelijke verordeningen in hun richting hoopte bij te sturen. Verder was er natuurlijk het gewoonterecht, dat bijvoorbeeld een willekeurige belastingheffing bijna onmogelijk maakte en aan buitengewone beden – verzoeken om extra belastingen te mogen heffen buiten hetgeen door wet en gewoonte was overeengekomen – specifieke voorwaarden stelde. Ook moet niet onderschat worden dat een vorst niet slechts opgevoed werd met christelijke deugden, normen en waarden, maar ook, aan de hand van *vorstenspiegels* (teksten met voorbeelden en instructies hoe in overeenstemming met die christelijke waarden goed te regeren), leerde hoe hij als een voorbeeldig koning zijn ambt moest uitoefenen. Bij zijn troonsbestijging en kroning legde hij een eed af waarin hij beloofde de rust en vrede in zijn rijk te bestendigen en het belang van zijn onderdanen in het oog te houden. Zo'n eed was geen sinecure en gold als 'een afspraak met God'. Bij het verzaken daarvan kon de koning rekenen op Gods toorn en als er al vorsten waren die op dit laatste punt enige twijfel hadden, dan nog vonden zij het in veel gevallen veiliger om zich er toch maar aan te houden. Je wist maar nooit.

Een koning begreep wat van hem verwacht werd. Bovendien kunnen we ervan uitgaan dat hij deze mentale blauwdruk ook geïnternaliseerd had, al bleef er natuurlijk altijd een kans dat een heerser zich er tijdelijk of lange tijd weinig of niets van aantrok. Dictators in de moderne betekenis van het woord – kort gezegd een naar eigen goeddunken regerende dwingeland – zijn de middeleeuwse koningen echter nooit geweest.

In de Middeleeuwen zien we dat naast de koning andere groepen een aandeel in het bestuur opeisen. Te denken valt aan leden van de adel, van de hoge geestelijkheid en ook van stedelingen. Met name juristen hebben deze ontwikkeling in hun glossen (aantekeningen bij de wetstekst) en traktaten begeleid en ondersteund. Ze maakten gebruik van het vigerende canonieke recht, het recht van de katholieke kerk, van het *Decretum* van Gratianus (rond 1140) en het *Liber Extra* van

paus Gregorius IX (1234). Daarnaast maakten zij ook gebruik van de *Codex* van keizer Justinianus (531 na Chr.), in het bijzonder de *Tres Libri*, de laatste drie boeken van die *Codex*, die veel publiek recht bevatten. Tegelijkertijd hebben andere juristen het koningschap juist in de richting van het absolutisme geduwd door de keizer, de koning en andere vorsten bevoegdheden toe te kennen die het klassieke Romeinse recht de *princeps*, de Romeinse keizer, toestond. Het is deze weg die in de Late Middeleeuwen en in de Nieuwe Tijd het meest werd ingeslagen.

Vanaf de twaalfde eeuw valt een gevarieerde ontwikkeling in de conceptie van het koningschap waar te nemen, afhankelijk van land en tijd. Overal is sprake van een proces van institutionalisering of, zo men wil, juridisering. Met andere woorden, er bestaan in de Vroege Middeleeuwen wel koninkrijken, maar nog geen staten. Het ontbrak daarvoor aan uitwerkingsmogelijkheden. De Karolingische koningen en keizers moesten een rijk besturen, zonder gebruik te kunnen maken van de instrumenten, waarmee zulke rijken gewoonlijk ondersteund werden. Deze heersers en hun wereldlijke en geestelijke raadgevers hadden overigens wel een scherp oog voor alles wat ‘Romeins’ was. Door de afwezigheid van op Romeinse voet geschoeide middelen wendden zij zich tot de Kerk, en niet speciaal tot haar opgehoopte rijkdom, maar tot haar kennis en vormen van wetenschap om een soort gedecentraliseerde centralisatie te scheppen. Ze gebruikten een combinatie van even belangrijk geachte belangen: een liturgisch koningschap (de zalving), het omzetten van informele claims in rechten, en macht in wat later jurisdictie zou worden.³

Staten, politieke organisaties met centrale en regionale ambtenaren en hun instellingen, samenkomend in de hoofdstad en geleid door de vorst en een professionele bureaucratie, worden pas gevormd tegen het einde van de Late Middeleeuwen.

Wat moeten we ons bij koningschap en koninkrijk daarvoor voorstellen? We hebben niet zoveel informatie over de vroege koninkrijken in West-Europa, misschien nog wel het meeste over het Frankische Rijk van de Merovingen. Hier zien we hoe de bovenlaag van Germaanse veroveraars al redelijk snel – binnen honderd jaar – opgaat in de oorspronkelijk Gallo-Romeinse bevolking die het katholieke christendom aanhing. Er blijft in het Frankische Rijk zeker

de idee bestaan dat het koningschap een publieke zaak is en ook dat de koning met volksvergaderingen bijeenkomt ter bespreking van belangrijke kwesties.³ Dat kan men al een eerste stapje op weg naar institutionalisering noemen. In de achtste eeuw zien we een nieuwe uitgesproken christelijke heersersideologie: het koningschap bij de gratie Gods, met name zoals die onder de eerste Karolingische koningen Pippijn III (de Korte, koning van 751 tot 768) en Karel de Grote (koning van 768 tot 814) vorm en inhoud krijgt in een zalving. In de loop van de tijd prevaleert de gratie-Gods-ideologie met de consequenties die daaruit volgen: de reële inbreng van de aristocratie bij de verkiezing en kroning wordt dikwijls – maar niet altijd! – teruggeschroefd. Soms konden de groten gewicht in de schaal leggen, als de vorst bijvoorbeeld zwak was of tijdens langdurige regentschappen. Dan greep de entourage van de heerser haar kansen. De vraag is of deze traditioneel-christelijke wortel nog steeds herkenbaar is in het moderne koningschap. In dit boek tracht ik hier een antwoord op te geven.

Na de Zondeval: legitimatie van het koningschap

In de Middeleeuwen hebben kerkvaders en kerkgeleerden er vanaf het begin naar gestreefd om het eenhoofdig leiderschap over mensen te verklaren en te legitimeren, want vanzelfsprekend was het niet dat de ene mens kon beschikken over leven en dood van een ander; dat was toen ook al duidelijk. Men ging ervan uit dat men leefde in een wereld na de Zondeval, waarin de mensheid niet meer in staat was zichzelf volledig in de hand te houden. Er waren dus leiders nodig, liever gezegd, koningen, die het volk gidsten op het moeilijk begaanbare pad in het aardse tranendal. Als mensen afdwaalden, mochten koningen hen zo nodig met geweld in het gareel terugduwen. Zij hadden die bevoegdheid van God gekregen. Hun macht – want hier kwam het feitelijk op neer – was, zo geloofde men, eigenlijk geen macht, maar gezag. Bisschoppen en priesters leerden het volk zich te laten *gezeggen* door een door God ingestelde autoriteit. Voor iedereen was dit het beste; chaos en door mensen veroorzaakte rampen, zoals oorlog, zouden natuurlijk niet helemaal te vermijden zijn, maar toch wel verminderen. Eeuwenlang werd dit gezag als een vanzelfsprekendheid geaccepteerd. Wel een bewijs dat deze formule een doorslaand succes was.

In dit boek ga ik dieper in op de middeleeuwse monarchie, die zozeer verschilt van het koningschap uit de Oudheid dat we kunnen stellen dat tot op de dag van vandaag alle nog bestaande monarchieën op het middeleeuwse voorbeeld teruggaan. Opmerkelijk is dat dit in wezen ondemocratische en archaïsche instituut in een aantal democratische landen van Europa zonder veel problemen en protesten blijft functioneren, zij het dan wel ingeperkt door een constitutie. Het is voor een goed begrip van het fenomeen noodzakelijk om ook de middeleeuwse context te schetsen waarbinnen die monarchie evolueerde en haar plaats nader te bepalen binnen de relatie tussen *sacerdotium* en *regnum*, tussen priesterschap en heerschappij en later tussen Kerk en Staat, want het koningschap bij de gratie Gods is bij uitstek ontstaan in een religieuze sfeer.

Steeds is in dit boek een keuze gemaakt voor een of enkele historische figuren op de troon, die in hun tijd – de achtste tot en met de zestiende eeuw – en in hun persoonlijke optreden een belangrijk facet van het veelkleurige middeleeuwse koningschap belichamen, zoals de vorst als christelijke heerser, als feodaal heer, als tiran, als nutteloze koning of als heilige, maar ook waarom vrouwen niet geacht werden tot het koningschap geroepen te zijn, en – in de zestiende eeuw – het doordringen van het absolutistische koningschap.

Onze blik richten we op West-Europa, waarmee hier de nog bestaande koninkrijken Denemarken, Engeland en Schotland (later het Verenigd Koninkrijk), het voormalig koninkrijk Frankrijk (vóór 1848) en het voormalige keizerrijk, anders gezegd, het Heilige Roomse Rijk (Duitsland, Bourgondië en Noord-Italië), bedoeld worden. Het gaat dus om West-Europa in engere zin, om de bakermat van het christelijke koningschap. Voorts wordt de lijn naar het heden doorgetrokken. Negentiende-eeuwse monarchieën als België (1831) en Luxemburg (1839) komen dan ook in het vizier.

Daarom wordt tenslotte ook plaats ingeruimd voor het Nederlandse koningschap dat, eveneens daterend uit het begin van de negentiende eeuw, toch ook enkele karakteristieke aspecten van de middeleeuwse heerschappij-uitoefening in zich heeft opgenomen. Ook de Nederlandse constitutionele koning regeert ‘bij de gratie Gods’, al zal bijna niemand betwisten dat hier eerder sprake is van een fraaie formule dan van een levende werkelijkheid. Wat opvalt is dat dit in-

stituut bijna overal en speciaal ook in Nederland doorlopend aan interne veranderingen onderhevig is geweest en in de afgelopen halve eeuw in een soort stroomversnelling is terechtgekomen.

Antwerpen, najaar 2022